

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی
وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی

پایان نامه برای دریافت درجه دکتری در رشته عرفان اسلامی

عنوان:

" مفهوم حکمت در تصوف و عرفان اسلامی "
(با تکیه بر آرای حکیم ترمذی و امام خمینی (ره))

استاد راهنما:

سرکار خانم دکتر فاطمه طباطبائی

استادان مشاور:

استاد مصطفی ملکیان و دکتر مسعودصادقی

پژوهشگر:

پروانه عروج نیا

تیرماه ۱۳۸۹

کلیه حقوق مادی و معنوی این پایان نامه متعلق به پژوهشکده می باشد
چاپ پایان نامه و استخراج مقاله از پایان نامه باید به نام پژوهشکده ، با تأیید استاد راهنما و با مجوز معاونت پژوهشی باشد

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

به نام حق

باشکر از خانم دکتر فاطمه طباطبائی که راهنمایی این رساله را به عهده گرفتند و نیز سپاس و قدردانی از مشاوران محترم و کرامی استاد مصطفی ملکیان و دکتر معود صادقی که در این پژوهش یار و پشتیبان بنده بوده اند، از خداوند متعال تمنا دارم که به این عزیزان سلامتی، عزت و سربلندی عطا فرماید.

شماره: ۵۲۳۸

تاریخ: ۱۳۸۹/۱/۲۱

پوست:

پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی

باسمه تعالی
صور تجلّسه دفاع از رساله دکتری

با حمد و سپاس به درگاه خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولیعصر (عج) و با درود و سلام به روان پاک حضرت امام خمینی (س) جلسه دفاع از رساله دکتری

خانم پروانه عروج نیا
دانشجوی رشته عرفان اسلامی و اندیشه امام خمینی (س)
تحت عنوان: «مفهوم حکمت در عرفان اسلامی، با تأکید بر حکیم ترمذی و امام خمینی (س) و مقایسه آنها»
در تاریخ ۸۹/۴/۳۰ با حضور هیأت داوران در پژوهشکده امام خمینی (س) برگزار گردید و به موجب آیین نامه دفاع از رساله دکتری، ارزشیابی هیأت داوران به شرح زیر تعیین گردید:

قبول با درجه ۱۴.۰۰
امتیاز: ۱۰۹.۵
دفاع مجدد
مردود
قبول مشروط با درجه: (با اصلاح)
مرجع تأیید نهایی:
شرح اصلاحات مورد نیاز:

۱-
۲-

توضیح: بنا به مصوبه کمیسیون تخصصی آموزش و پژوهش پژوهشکده امتیاز پایان نامه‌ها به شرح زیر مشخص میگردد:

الف) قابل قبول از		ب) مردود	
۱- قبول با درجه عالی	۱۹-۲۰	۳- قبول با درجه خوب	۱۶-۱۷/۹۹
۲- قبول با درجه بسیار خوب	۱۸-۱۸/۹۹	۴- قابل قبول	۱۴-۱۵/۹۹
		کمتر از ۱۴	

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما:	سرکار خانم دکتر فاطمه طباطبایی	استادیار	
۲- استاد مشاور:	جناب آقای مصطفی ملکیان	استادیار	
۳- استاد مشاور:	جناب آقای دکتر مسعود صادقی	استادیار	
۴- استاد ناظر:	جناب آقای دکتر نجفقلی حبیبی	استادیار	
۵- استاد ناظر:	سرکار خانم دکتر لیلا هوشنگی	استادیار	
۶- استاد ناظر:	جناب آقای دکتر ابوالفضل محمودی	استادیار	
۷- استاد ناظر:	جناب آقای دکتر بیوک علیزاده	استادیار	

امضاء
مدیریت تحصیلات تکمیلی

امضاء
نماینده تحصیلات تکمیلی

امضاء
مدیر گروه

تهران، خیابان شهید تقوی (کوشک) پلاک ۶۲، تلفن ۰۲۱-۶۶۷۲۲۰۹۰ و ۶۶۷۲۲۰۹۴-۷۴، شماره: ۶۶۷۲۲۸۲۵، کد پستی: ۱۱۳۵۶۸۱۳۳۸

پست الکترونیک: info@ri-khomeini.com

وب سایت اینترنتی: www.ri-khomeini.com

پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

مقطع تحصیلی: دکتری
رشته تحصیلی: عرفان اسلامی
عنوان پایان نامه: "مفهوم حکمت در تصوف و عرفان اسلامی" (با تکیه بر آرای حکیم ترمذی و امام خمینی ره)
نام و نام خانوادگی دانشجو: پروانه عروج نیا
استاد راهنما: خانم دکتر فاطمه طباطبائی
استاد مشاور: استاد مصطفی ملکیان ، دکتر مسعود صادقی
تاریخ شروع پایان نامه: ۱۳۸۸
تاریخ اتمام پایان نامه: ۱۳۸۹

حکمت در عرفان اسلامی بخصوص تا قرن چهارم با توجه به سابقه آن در قرآن و حدیث مثبت و در سده های بعدی عمدتاً با توجه به اشتراک معنایی آن با فلسفه منفی ارزیابی شده است. درباره حکمت تعریف جامع و واحد میان عرفا و صوفیان وجود نداشته و بیشتر تعاریف آنان ناظر به غایات، اسباب و یا فضیلت حکمت بوده یا به ویژگی های حکیم پرداخته است. در رساله حاضر ابتدا مفهوم حکمت و ویژگی های حکیم در عرفان اسلامی، با توجه به نسبت آن با دین و فلسفه ایران و با مطالعه اقوال و احوال حکمای ایرانی (تا سده چهارم) بیان شده است. آنگاه ترمذی به عنوان چهره شاخص "حکیم" در عرفان اسلامی و نماینده حکمت قدیم اسلامی و ایرانی در ماوراء النهر معرفی و در پایان افکار امام خمینی (ره) به عنوان یکی از چهره های معاصر عرفان شیعی معرفی و با اندیشه های ترمذی مقایسه شده است. بعلاوه در این پژوهش نشان داده می شود که برخی از کسانی که به عنوان صوفی شناخته شده اند، در واقع بهتر است که در سنت حکمی ایرانی - اسلامی قرار داده شوند.

واژگان کلیدی: عرفان - حکمت - حکیم ترمذی - تصوف - امام خمینی (س)

Abstract

The Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution

Academic Degree: PhD
Field of study: Islamic mysticism
Title: The concept of Hikmat in Islamic Mysticism ,with a comparative concentration on Hakim Tirmidhi and Imam Khomeini
Name : Parvane Orujnia
Supervisor: Dr.fatemeh tabatabaei
Advisors: Mr.Mostafa Malekian, Dr.Masode Sadaghi
Date of beginning the thesis: 1388
Date of finishing: 1389

The word Hekmat(wisdom), because of its background in Quran and Tradition(*hadith*), has been evaluated positively in Islamic mysticism until 4/11 century, but later it is treated negatively, mainly because of its being confused with “philosophy”. Mystics and Sufis have different definitions of wisdom, they mostly deal with the ends, means, and virtue of wisdom or with the characteristics of wise people(*hakim*).

The present dissertation first discusses the concept of *hekmat* and the characteristics of *hakim* in Islamic mysticism, in view of its relation to religion and philosophy in Iran , through the sayings and deeds of Iranian *hakims* (until 4/11 century). Then, it elaborates the ideas of Termazi as an old typical example of “*hakim*” in Islamic mysticism and as a representative of Iranian Islamic old wisdom in Transoxanien. The dissertation finally studies, in comparison with Termazi’s ideas, the thoughts of Imam Khomeini, as a contemporary case of Shiite mysticism. Furthermore, the present study shows that some of those who have been introduced as Sufi, should be better understood as belonging to the Iranian-Islamic wisdom tradition.

Keywords:

Hekmat(wisdom), *Hakim* (wise man), Sufism, Termazi, Imam Khomeini

الموجز

مهد البحوث الامام الخميني وثوره الاسلاميه

مرحله: دكتورى
فرع التحصيلي: العرفان الاسلامي
عنوان الرسالة: "الحكمه" فى التصوف والعرفان الاسلامي و مقارنه بين الآراء الحكيم الترمذى والامام الخمينى (ره) حول الحكمه"
محقق: سيده پروانه عروج نيا
الاستاد المرشد: دكتور فاطمه طباطبائي
الاستاد المساعد: الاستاد مصطفى ملكيان ، دكتور مسعود صادقى
تاريخ البدء بكتابه الاطروحه: ١٣٨٨
تاريخ اختتام الاطروحه: ١٣٨٩

اختلفت دلالة الحكمه حسب اختلاف الموقف منها ، فبينما كانت تدل فى مجال التصوف والعرفان الاسلامي حتى القرن الرابع الهجرى ، على مضمون ايجابى؛ نظرا الى استعمالها فى القران والاحاديث الدينيه، اخذت بالتغيير الدلالى على مضمون سلبى، نظرا الى استخدامها فى مجال العلوم العقليه حيث اصبحت اسما آخر للفلسفه. اختلف المتصوفه والعرفا فى دلالة "الحكمه" ولم يتفقوا على ايجاد تعريف جامع لها، فبعض التعريفات يراد بها الغايات او الاسباب او اشاره بفضيله الحكمه. كما ان البعض منها تدل على الذات المتلبسه بها وهو الحكيم وبيان ميزاته.

نحاول فى هذه الاطروحه ايضا توضيح المفهوم للحكمه مع الاشاره الى بعض ميزاتها فى مجال التصوف والعرفان وتقوم هذه المحاوله الايضاحيه على اساس المقارنه بينها وبين الدين والفلسفه الايرانيه بالاستناد الى اقوال حكماء ايران و احوالهم حتى نهايه القرن الرابع الهجرى. خضت هذه الاطروحه ابا عبدالله الترمذى بالذكر والذى اشتهر بلقب "الحكيم" فى العرفان الاسلامي، لحرصه على جمع بين الناحيه الروحيه القديمه للثقافه الاسلاميه وبين الحكمه الايرانيه فى ماوراء النهر وفى الختام تقوم الاطروحه هذه بدراسه آراء الامام الخمينى بوصفه احد اعلام الحكمه الشيعه المعاصره ومقارنتها بآراء الترمذى.

نحاول هذه الاطروحه ايضا بتصحيح هذه النقطة الهامه وهى ان بعض الحكماء الذين وصفوا بالمتصوفه ، هم بالاحرى حكماء ينتمون الى التراث الحكيمى الايرانى.

المتصوفه ، العرفان، الحكيم، الحكمه، الامام الخمينى، ابو عبدالله الترمذى

فهرست اجمالی

۱-۷	کلیات:
۳۷- ۷	مقدمه :
۹۷-۸	فصل اول: مفهوم حکمت در تصوف و عرفان
۱۸۷-۹۸	فصل دوم: شرح احوال، آثار و حکمت حکیم ترمذی
۲۵۴-۱۸۹	فصل سوم: شرح احوال، آثار و حکمت امام خمینی (ره)
۲۶۹-۲۵۵	فصل چهارم: مقایسه آرای حکیم ترمذی و امام خمینی در باب حکمت و مفهوم آن
۲۸۴-۲۷۰	منابع فارسی، عربی و لاتین

فهرست تفصیلی

۱	کلیات
۷	مقدمه
فصل اول: مفهوم حکمت در تصوف و عرفان	
۳۸	مقدمه:
۴۱	۱-۱) همهٔ حکما صوفی نبوده‌اند
۴۵	۱-۲) ویژگی‌های حکمت نزد حکما
۴۶	۱-۲-۱) خوف و رجاء و محبت
۵۲	۱-۲-۲) زهد و قناعت
۵۴	۱-۲-۳) پیروی از سنت و مبارزه با بدعت
۵۵	۱-۲-۴) جمع علم و عمل
۵۷	۱-۲-۵) اخلاص
۵۹	۱-۲-۶) سکوت و تفکر (مراقبه)
۶۰	۱-۲-۷) شفقت و مروت به خلق
۶۲	۱-۳) حکمت در تفاسیر صوفیان
۳۶	۱-۴) حکمت در متون اولیهٔ تصوف (تا قرن چهارم)
۶۸	۱-۵) حکمت در تصوف از قرن چهارم تا هفتم
۷۹	۱-۶) حکمت در ادبیات تعلیمی
۸۹	۱-۷) حکمت در مکتب ابن عربی
۹۴	۱-۸) جمع بندی: مفهوم حکمت و ویژگی‌های حکیم نزد صوفیه
۲) فصل دوم: شرح احوال، آثار و حکمت حکیم ترمذی	
۹۸	مقدمه:
۱۰۱	۲-۱) نگاهی کوتاه به اوضاع فرهنگی و سیاسی ترمذ

- ۱۰۳ (۲-۲) شرح احوال حکیم ترمذی
- ۱۰۸ (۲-۲-۱) استادان و شاگردان
- ۱۱۰ (۲-۳) آثار ترمذی و ویژگی های آن
- ۱۱۳ (۲-۳-۱) بدوشان ابی عبدالله محمدالحکیم الترمذی
- ۱۱۴ (۲-۳-۲) سیره الاولیاء/ختم الاولیاء/ختم الولایه
- ۱۱۴ (۲-۳-۳) نوادر الاصول
- ۱۱۵ (۲-۳-۴) علل الشریعه / اثبات العلل
- ۱۱۵ (۲-۳-۵) کتاب الاکیاس والمغترین
- ۱۱۶ (۲-۳-۶ و ۷) ریاضه النفس وادب النفس
- ۱۱۶ (۲-۳-۸) کتاب الفروق ومنع الترادف
- ۱۱۶ (۲-۳-۹) منازل العباد من العباده
- ۱۱۶ (۲-۳-۱۰) کتاب الحقوق
- ۱۱۷ (۲-۳-۱۱) بیان الفرق بین الصدر والقلب والفواد واللب
- ۱۱۷ (۲-۳-۱۲) علم الاولیاء
- ۱۱۷ (۲-۳-۱۳) ردعلی الرافضه
- ۱۱۷ (۲-۳-۱۴) الرد علی المعطله
- ۱۱۸ (۲-۳-۱۵) جواب کتاب من الری
- ۱۱۸ (۲-۳-۱۷) معرفه الاسرار
- ۱۱۹ (۲-۳-۱۸) غور الامور
- ۱۱۹ (۲-۴) حکمت ترمذی یا تصوف ترمذی ؟
- ۱۲۱ (۲-۵) حکیم ترمذی و حکمت
- ۱۲۵ (۲-۶) حکمت ترمذی
- ۱۲۸ (۲-۶-۱) ولایت از نظر ترمذی و پیشینه آن
- ۱۳۵ (۲-۶-۲) مراتب اولیاء
- ۱۳۹ (۲-۶-۳) ویژگی های اولیاء
- ۱۴۳ (۲-۶-۴) رابطه ولایت و نبوت
- ۱۴۴ (۲-۶-۵) ختم نبوت

- ۱۴۶ (۲-۶-۶) ختم ولایت
- ۱۴۹ (۲-۶-۷) ولایت و امارت و موضع سیاسی ترمذی
- ۱۵۱ (۲-۶-۸) نظریه سلوک ترمذی
- ۱۵۲ (۲-۶-۸-۱) اصطلاحات نظریه سلوک
- ۱۵۳ (۲-۶-۸-۱-۱) نفس
- ۱۵۴ (۲-۶-۸-۱-۲) روح
- ۱۵۵ (۲-۶-۸-۱-۳) قلب و فواد
- ۱۲۴ (۲-۶-۸-۱-۴) عقل
- ۱۵۷ (۲-۶-۸-۱-۵) هوی
- ۱۵۸ (۲-۶-۸-۱-۶) فرح
- ۱۵۹ (۲-۶-۸-۱-۷) نور
- ۱۶۰ (۲-۶-۸-۲) ارکان سیر و سلوک در نظریه ترمذی و رابطه آن با حکمت
- ۱۶۴ (۲-۶-۸-۲-۱) رکن اول: علم و حکمت در سلوک
- ۱۶۶ (۲-۶-۸-۲-۲) رکن دوم: عمل (مبارزه بانفس)
- ۱۷۰ (۲-۶-۸-۳) مقامات یا منازل سلوک
- ۱۷۹ (۲-۶-۸-۴) ثمرات و نتایج سلوک
- ۱۷۶ (۲-۶-۸-۴-۱) حکمت حکمت / معرفت
- ۱۸۰ (۲-۶-۸-۴-۲) ولایت (غایت سلوک و نتیجه حکمت)
- ۱۸۲ (۲-۷) نتیجه: ویژگی ها و تفاوت حکمت ترمذی با تصوف صوفیان
فصل سوم: شرح احوال و آثار و حکمت امام خمینی (ره)
- ۱۸۹ مقدمه:
- ۱۹۲ (۳-۱) زندگی علمی امام خمینی
- ۱۹۴ (۳-۲) آثار عرفانی امام خمینی
- ۱۹۴ (۳-۲-۱) شرح دعاء السحر

- ۳-۲-۲) مصباح الهدایه
- ۱۹۵
- ۳-۲-۳) تعلیقه علی شرح فصوص الحکم.
- ۱۹۵
- ۳-۲-۴) تعلیقه علی مصباح الانس
- ۱۹۶
- ۳-۲-۵) سر الصلوه
- ۱۹۶
- ۳-۲-۶) چهل حدیث
- ۱۹۷
- ۳-۲-۷) آداب الصلوه
- ۱۹۸
- ۳-۲-۸) تفسیر سوره حمد
- ۱۹۸
- ۳-۲-۹) جهاد اکبر/ مبارزه بانفس
- ۱۹۸
- ۳-۲-۱۱،۱۰) نامه های عرفانی و اخلاقی امام خمینی
- ۱۹۹
- ۳-۲-۱۲) شرح حدیث جنود عقل و جهل
- ۲۰۰
- ۳-۲-۱۳) طلب و اراده
- ۲۰۱
- ۳-۲-۱۴) کشف اسرار
- ۲۰۱
- ۳-۲-۱۵) ولایت فقیه
- ۲۰۲
- ۳-۳) گرایشهای فلسفی و عرفانی امام (ره)
- ۲۰۶
- ۳-۴) پیشینه میراث حکمت شیعی امام خمینی (ره)
- ۲۱۰
- ۳-۴-۱) نظر حکمای شیعی درباره تصوف
- ۲۱۴
- ۳-۴-۲) علما، عرفا و حکما از نظر امام خمینی
- ۲۱۸
- ۳-۵) مبانی حکمت نظری امام خمینی
- ۲۱۹
- ۳-۵-۱) مقام انسان
- ۲۲۰
- ۳-۵-۲) انسان کامل و ارتباط آن با حکمت
- ۲۲۲
- ۳-۵-۳) نقش و ویژگی های انسان کامل
- ۲۲۵
- ۳-۵-۴) ولایت انسان کامل
- ۲۲۹
- ۳-۵-۵) ولایت انسان کامل سبب حکمت
- ۲۲۹
- ۳-۵-۶) خلافت امامان شیعه / انسان کامل
- ۲۳۱
- ۳-۶) اصول حکمت عملی امام خمینی
- ۲۳۲
- ۳-۶-۱) فطرت عشق

۲۳۴	۳-۶-۲) عبادت و عبودیت
۲۳۵	۳-۶-۳) سلوک علمی و داشتن مربی
۲۳۸	۳-۶-۴) تفکر
۲۴۰	۳-۶-۵) اخلاص
۲۴۱	۳-۶-۶) تسلیم در برابر سیرت معصومان
۲۴۲	۳-۶-۷) جمع میان شریعت ، طریقت و حقیقت
۲۴۳	۳-۶-۸) خدمت اجتماعی و مشارکت در امور سیاسی
۲۴۴	۳-۷) مراحل سلوک یا اسفار معنوی
۲۴۷	۳-۸) منازل و مقامات در سایه سلوک عاشقانه
۲۴۸	۳-۸-۱) توبه
۲۴۹	۳-۸-۲) زهد
۲۴۹	۳-۸-۳) توکل
۲۵۰	۳-۸-۴) صبر
۲۵۰	۳-۸-۵) رضا و تسلیم
۲۵۰	۳-۸-۶) فقر
۲۵۱	۳-۹) حکمت و سیاست
۲۵۳	۳-۱۰) سخن پایانی (جمع بندی)

فصل چهارم: مقایسه آرای حکیم ترمذی و امام خمینی در باب حکمت و مفهوم آن

۲۵۵	مقدمه :
۲۵۵	۴-۱) شباهت های حکمت شیعی با حکمت ترمذی
۲۵۶	۴-۱-۱) ویژگی های ولی و ضرورت ولایت
۲۵۷	۴-۱-۲) اهمیت عقل در دینداری و سلوک
۲۵۸	۴-۱-۳) اهمیت علوم دینی و در راس آن علم اخلاق
۲۵۸	۴-۱-۴) عدم تعارض شریعت با حقیقت و طریقت
۲۵۹	۴-۱-۵) بی اعتنایی به سلاسل صوفی و آداب خانقاهی
۲۶۰	۴-۱-۶) اهمیت عبادت و عبودیت

- ۲۶۰ (۴-۲) تفاوت حکمت شیعی با حکمت ترمذی
- ۲۶۱ (۴-۲-۱) علم النفس و شیوه سلوک
- ۲۶۲ (۴-۲-۲) نقش عزم و اراده در سلوک
- ۲۶۳ (۴-۲-۳) اهمیت اعتقاد به اهل بیت و پیروی از آنها در سلوک شیعی
- ۲۶۴ (۴-۳) تفاوت‌های خاص میان امام خمینی (ره) با حکمت ترمذی
- ۲۶۴ (۴-۳-۱) شیوه تربیت و ارشاد
- ۲۶۵ (۴-۳-۲) ضرورت همراهی تهذیب نفس با خدمت سیاسی و اجتماعی
- ۲۶۶ (۴-۳-۳) دیدگاه جهادی و حماسی و نیز مسئله ولایت فقیه
- ۲۶۷ (۴-۴) سخن پایانی : حکمت ایرانی یا شرقی ما چیست؟
- ۲۷۰ منابع فارسی، عربی
- ۲۸۴ منابع لاتین

کلیات:

الف- تعریف و بیان موضوع

موضوع این پژوهش گزارشی است از مفهوم حکمت در عرفان اسلامی با تکیه بر آثار حکیم ترمذی و امام خمینی (ره). یکی از معانی حکمت در عالم اسلامی همان فلسفه یا هر نظام فکری مبتنی بر عقل صرف و استدلال و تجربه است. با توجه به اشتراک لفظی حکمت با فلسفه بخصوص فلسفه مشاء، حکمت در این معنا در میان عارفان مسلمان معنای مثبتی نداشته و با عنوان "حکمت دنیا" و یا "حکمت یونانی" و از حکیمی این چنینی با عنوان "حکیمک" به خواری یاد شده است. عارفان و بخصوص صوفیه که بخشی از جریان عرفانی در عالم اسلام هستند، این حکمت را از فیض حق بی بهره، زائیده طبع و خیال، افزاینده ظن و شک و سرانجام موجب شقاوت می دانستند.

اما گذشته از حکمت به معنای تلاش بحثی، عقلانی و یا فلسفی، این مفهوم در سده های اولیه اسلام به جهت کاربرد قرآنی و بار معنایی مثبت آن در تفاسیر و حدیث، نزد اهل معنا و معرفت بسیار مورد تجلیل بود و عرفا و صوفیان نخستین بخصوص در تفاسیرشان از آن به بزرگی و نیکی یاد می کردند. برخی از اهل عرفان نیز از سوی خاص و عام به این لقب مفتخر شده بودند. از نظر اکثر صوفیان و عرفا بخصوص تا پایان سده چهارم، حکمت موهبتی آسمانی و مقام آن در ردیف نبوت ارزیابی می شد. عرفا برای جدا کردن این حکمت از فلسفه بدان "حکمت دینی" و "حکمت ایمانی" و یا "حکمت یمانی" می گفتند و بسیاری از فضایل اخلاقی و مقامات معنوی مانند زهد، اخلاص، خشیت و قرب را نتیجه حکمت می دانستند.

این واژه در سده های اولیه اسلام در آثار صوفیه و مشتهران به حکمت بسیار به کار رفته است اما تعریف دقیق و واحدی برای آن وضع نشده بود؛ بعلاوه، برخی از این تعاریف نظر به غایات و یا اسباب و علل دارد و یا در باب فضیلت حکمت است. اما البته از طریق همین این تعاریف پراکنده و ناقص، می توان دید کلی و ابتدایی درباره مصداق حکمت یعنی حکیم به دست آورد.

به طور اجمال باید گفت که از نظر عرفا حکیم جامع علوم و دانشهایی (اکتسابی یا الهی) است که در سایه آن حق را از باطل در باورها و خوب را از بد در اعمال تشخیص می دهد، وی عامل به حق، نیکی ها و خوبی ها است و از باطل، زشتکاری، و بدی پرهیز دارد و اصلا وجود و حضور او سبب خوبی و بازدارنده از بدی است. بنابراین برای چنین انسانی نقش اجتماعی هم فرض می شود. در حقیقت وی بهره مند از نوعی عرفان تعقلی است که می توان آن را جمع میان حکمت بحثی یا عقلی و حکمت ذوقی (شهودی) دانست. در ادامه این پژوهش، این تعریف از حکمت (فصل اول) که آن را نوعی عرفان تعقلی معرفی می کند، به منظور تعریف قطعی تر و بسط مفهومی آن و یافتن مولفه های دیگر حکمت و حکیم، با توجه به آرای دو حکیم از دو جریان حکمی، تکمیل شده است:

ابو عبدالله محمد بن علی ترمذی عارف و محدث قرن سوم که با لقب حکیم شهرت دارد و بنا به گفته ابونعیم جزو حکمای مشرق بوده است. وی مکتبی به نام حکیمیه را بنیان گذاشت که البته دیری نپایید. اما خوشبختانه بسیاری از تعلیمات وی در آثارش حفظ شده است. حکیم ترمذی عرفانی را ترویج می داد که از علم و حکمت آغاز می شد و نهایت آن هم حکمت حکمت یا حکمت علیا بود. عارف چنین حکمتی دارای مقام ولایت می گشت. در واقع هدف و نتیجه عرفان او حکمت و در نتیجه ولایت بود. اما از آنجا که ابن عربی به موضوع ولایت و خاتم الاولیاء در مکتب ترمذی توجه خاصی کرد و آن را بسط داد، اینگونه به نظر رسید که تمام مکتب ترمذی مساوی با آرای او در باره ولایت بوده است. موضوع ولایت و اهمیت آن و برخی دیگر از مواضع ترمذی در باره سلوک یا حکمت عملی از وجوه مشترک این حکمت با حکمت شیعی است و با توجه به سرچشمه های حکمت شیعی یعنی جمع کردن تعقل و اشراق و متأثر بودن از عرفان نظری ابن عربی - که تا اندازه ای مجدد و وارث برخی آرای حکیم ترمذی است - حکمت شیعی می تواند به نوعی دنباله حکمت ترمذی و قابل مقایسه با آن باشد.

در بخش بعدی این پژوهش، امام خمینی به عنوان یکی از نمایندگان حکمت شیعی و از جمله آخرین حکمای این نحله در عصر ما، انتخاب شد تا حکمت نظری و عملی ایشان با حکیم ترمذی مقایسه و نظرات خاص و تفاوت این دو نیز روشن شود و در عین حال با توجه

به تناسب‌ها و شباهت‌های این دو مکتب به تعریفی جامع‌تر از حکمت در عرفان اسلامی نائل شویم.

ب- اهداف و فواید پژوهش

حکمت در همه فرهنگها غایت‌آمال انسانهاست. انسان می‌خواهد تا به ثمره حکمت یعنی سعادت‌مندی برسد. این هدفی است که مد نظر دین هم بوده است. در واقع حکمت و دین از منظر فرهنگی که آن را آسمانی می‌دانند، یک هدف را دنبال می‌کند و آن نجات انسان است از دنیای پرحزن، پهراس، پرخطر، پرضرر، بی‌اعتبار و فناپذیر. به همین جهت شناخت حکمت و شخصیت‌هایی که حکیم بوده‌اند؛ مانند تلاش برای شناخت دین و شخصیت‌های دینی برای رسیدن به دستور العمل‌هایی است که ما را از ورطه عالم مادی به سلامت برهاند. این پژوهش که سعی دارد تا مفهومی از حکمت و حکیم و سابقه آن در عرفان اسلامی با تکیه بر آرای حکمی و حکیم ارائه دهد، در واقع تلاش برای برجسته کردن اهمیت دوباره بخشیدن به مفهومی است که در درجه نخست احیای آن می‌تواند برای همه دینداران سازنده باشد، زیرا انسان را با موجودی سرمدی و جهانی زوال‌ناپذیر از خوبی و خوشی پیوند می‌دهد و در واقع او را به نوعی با باطن و عمق دین آشنا می‌کند. همچنین ادامه چنین پژوهش‌هایی در باره این مفهوم در عرفان اسلامی می‌تواند به کشف جریانی معنوی در فرهنگ ما منجر شود که قادر است میان اجزای پراکنده و ظاهراً ناسازگار گذشته و حال این فرهنگ پیوند ایجاد کند، زیرا از بررسی حکمای این سرزمین ما تلفیق متعادل از فرهنگ ایرانی و اسلامی را می‌یابیم.

ج- پیشینه پژوهش

در زمینه حکمت و حکیم ترمذی در سالهای اخیر این تحقیقات انجام شده است: در سال جاری (۱۳۸۸) کتابی با نام حکمت، چند رویکرد به یک مفهوم به چاپ رسید که ترجمه‌ای از مقالات دائرةالمعارفی به نام حکمت از منظر دین و فلسفه و روانشناسی از دائره المعارف دین، دائره المعارف دین و اخلاق از انگلیسی، دائره المعارف تاریخ فلسفه از زبان

آلمانی است.^۱ این مقالات به اختصار و اجمال درباره نسبت حکمت با ادیان و با فلسفه از فلسفه یونان تا فلسفه امروز سخن می گوید.

برند راتکه محقق آلمانی نیز با همکاری جان اوکین دو اثر از حکیم ترمذی را ترجمه و شرح کرده است که به فارسی ترجمه و با نام *ولایت از دیدگاه حکیم ترمذی* منتشر شد.^۲ برند راتکه همچنین در مقاله "حکمت و فلسفه: بحثی در حکمه الاشراق یا حکمه المشرق"^۳ اشاره ای دارد به نوعی تئوزوفی در ماوراء النهر که از تعالیم اسلام و نیز تاثیرات نوافلاطونی برکنار نبوده است او این نوع عرفان تعقلی را در زبان عربی برابر با حکمت دانسته است.

درباره حکیم ترمذی نیز دورساله نوشته شده است: یکی در مقطع کارشناسی ارشد درباره «ولایت از دیدگاه ترمذی» از سوی آقای محمد سوری و با راهنمایی دکتر نصرالله پورجوادی که بخش اعظم این رساله به زندگی و معرفی آثار حکیم ترمذی اختصاص دارد و بخش کوچکتری به سابقه ولایت در تصوف و همچنین موضوع ولایت و ختم آن از نظر ترمذی بدین ترتیب موضوع ولایت در افکار ترمذی بسیار خلاصه و جدای از پیوند آن با حکمت او در این رساله آمده است.

رساله دیگری در مقطع دکتری عرفان اسلامی به نام «دیدگاه عرفانی حکیم ترمذی و تاثیر آن بر افکار ابن عربی» از سوی خانم مینا باهنر با راهنمایی دکتر ابوالفضل محمودی نوشته شد که در سال تحصیلی ۱۳۸۷-۱۳۸۸ در دانشگاه آزاد از آن دفاع شد. پژوهشگر این رساله صوفی بودن او را با استناد به آمدن نام وی در برخی کتب صوفیه و شباهت‌هایی که میان عقاید وی با صوفیان وجود دارد قطعی دانسته و تاثیر آرای او را در زمینه ولایت و نبوت در آرای ابن عربی بررسی کرده است.

د- اهمیت تحقیق

^۱ حکمت: چند رویکرد به یک مفهوم، ترجمه و تالیف مالک حسینی، تهران: انتشارات هرمس چاپ اول ۱۳۸۸ش

^۲ برند رودلف رادتکه و جان اوکین، مفهوم ولایت در دوران آغازین عرفان اسلامی، دو اثر از حکیم ترمذی، ترجمه دکتر مجالدین کیوانی، تهران: نشر مرکز، چاپ اول اسفند ۱۳۷۹

^۳ برند راتکه، "حکمت و فلسفه: بحثی در حکمه الاشراق یا حکمه المشرق"، ترجمه مریم مشرف، معارف، (ش ۳۴-)

این پژوهش که بررسی حکمت در عرفان اسلامی است، موضوعی تازه را مطرح می کند و در عین حال شواهدی مبنی بر وجود جریانی مستقل به نام حکمت را در سده های اولیه ظهور اسلام ارائه می دهد. اهمیت دیگر این پژوهش مطرح کردن تمامی آرای ترمذی در حکمت عملی و نظری، یافتن عناصر حکمی در آرای امام خمینی و مقایسه حکمت ماوراء النهر با بخشی از تاریخ حکمای شیعی به نمایندگی امام خمینی است که بحث جدید و کاملاً تازه ای است.

هـ- روش پژوهش و مراحل آن

روش این پژوهش تحلیلی و تطبیقی است، بدین معنا که ابتدا تحلیل مفهومی حکمت صورت می گیرد و سرانجام برای اثبات و نیز یافتن ویژگی های کلی حکمت در عرفان اسلامی البته در حوزه فرهنگی ایران، دوشخصیت وابسته به دو جریان حکمی را که شباهت هایی باهم داشته اند، براساس آثارشان جداگانه بررسی و عقایدشان استخراج و تحلیل شد. سپس به منظور یافتن تعریفی جامع تر در حوزه مذکور این آراء با هم مقایسه و تطبیق داده شد و ویژگی های مشترک به عنوان تحلیل مفهومی از حکمت استخراج گردید.

و- منابع پژوهش

منابع اصلی در این رساله آثار صوفیان متقدم شامل تفسیر و طبقات و تذکره هاست: *اللمع سراج، التعرف کلاباذی، قوت القلوب ابوطالب مکی، کشف المحجوب هجویری، تفسیر سلمی، تفسیر تستری، تفسیر قشیری و...* کتاب های *طبقات الصوفیه سلمی و انصاری و...* البته به تناسب پیش رفتن مفهوم تاریخی حکمت نیاز بود تا از آثار ادبی صوفیانه در قرن پنجم تا هفتم از عارفان مشهوری چون سنایی، عطار و مولوی استفاده شود و همچنین برای سیر این مفهوم در مکتب ابن عربی از *فتوحات و فصوص و نیز برخی شروح شارحان ابن عربی* استفاده شد.

استفاده مستقیم از آثار اصلی و مهم حکیم ترمذی و همچنین استفاده از تحقیقات کسانی که در جهان عرب و غرب به تشریح و توضیح آثار او پرداخته اند. کلیه آثار عرفانی امام که در تحلیل مواضع ایشان در حکمت نظری و عملی به کار می آمد.

چهارمین دسته از منابع این پژوهش تحقیقات محققانی مانند برند راتکه، پل نوپا، هانری کرین بود. همچنین استفاده از برخی مقالات دائره المعارفی و یا مجلات معتبر علمی است.

ز- فصل بندی

در فصل اول با توجه به برخی شواهد در جدایی حکمت از تصوف در سده های اولیه ظهور اسلام، به طور جداگانه به آراء واحوال کسانی پرداختیم که با لقب حکیم نامبردارند. سپس در تفاسیر و آثار صوفیان - که بخش بزرگی از تاریخ حکمت را در خود حفظ کرده اند- به معنای حکمت و حکیم و ویژگی های آن پرداختیم.

در فصل دوم به عنوان یکی از جریانات مهم حکمی، حکمت حکیم ترمذی یکی از حکمای بزرگ ماوراءالنهر که خوشبختانه آثار او در دسترس است در دو بخش نظری و عملی بررسی شد.

در فصل سوم به جهت تاثیرات حکمت شیعی از حکمت قدیم ایرانی و اسلامی و شباهت های آن، امام خمینی به عنوان یکی از نمایندگان حکمت شیعی انتخاب و آرای حکمی او در دو بخش نظری و عملی استخراج شد.

در فصل چهارم به منظور یافتن مفهوم حکمت در عرفان اسلامی و در حوزه فرهنگ ایران، عقایدنمایندگان این دو جریان با هم مقایسه شد و ضمن آنکه فرقه های این دو مکتب و نیز تفاوت های اختصاصی امام(ره) با حکمت ترمذی بیان شد، از وجوه مشترک این دو جریان با توجه به مفهوم حکمت در فصل اول، به تعریف و ویژگی های حکمت در عرفان اسلامی در حوزه فرهنگ ایران رسیدیم.